УДК:930.2:75.052(560.118)

Олександр Алфьоров

ГРАФІТІ СОФІЇ КОНСТАНТИНОПОЛЬСЬКОЇ: ЄВРОПЕЙСЬКІ ТА РУСЬКІ ГЕРБИ

У травні 2014 р., після завершення XI Конгресу візантійської сигілографії (Стамбул), у автора була можливість оглянути Софію Константинопольську. З публікації Ю. Артамонова, О. Гіппіуса та І. Зайцева відомо про знайдений 1996 р. А. Алексєєвим напис-графіті, що залишив на стінах собору 1805 р. під час своєї поїздки до Корфи Микола Алфьоров[1]. Досліджуючи не перший рік власний родовід, ця інформація довгий час інтригувала нас. Опинившись у Святій Софії, ми прагнули знайти графіті цього відомого українського архітектора, мандрівника та громадського діяча Слобожанщини. Проте кількість графіті на стінах собору вразила. Тисячі написів та малюнків, що лишилися на мармурових стінах другого поверху, наче відкрита книга, перегукувалися з історією давньої столиці. Грецькі, латинські, кириличні, рунічні та арабські написи сповіщали про відвідувачів, їхні втаємничені бажання, реакції на події та прохання Божої допомоги. Малюнки, як засіб передачі не тільки християнської символіки, але й неписемного бачення оточуючого світу, не поступалися написам: фігури людей, обличчя, човни, тварини, зброя. Нашу увагу привернули нечисленні зображення гербів. Через реставраційні роботи в Софії ми змогли оглянути лише меншу частину площі її стін. Тож, плануємо продовжити ці дослідження. Слід зазначити, що всі графіті знаходяться на другому поверсі собору. Перед поїздкою ми детально ознайомились із рекомендаціями українського дослідника В. Корнієнка з прочитання графіті на мармурових поверхнях[2]. Усі малюнки фіксувалися на цифровий фотоапарат із використанням підсвітки та фільтрів. Ці зображення тематично поділяємо на чотири блоки: 1) герби хрестоносців; 2) гмерки; 3) руські герби; 4) неатрибутовані герби. Окрім поданого опису самих пам’яток, ми спробували віднайти відомі з інших джерел аналоги гербів та знаків.

Герби хрестоносців

Під час дослідження вдалося зафіксувати 7 гербів. Кожен із них має у своїй основі чи нашоломнику хрест, що вказує на їхню приналежність хрестоносцям.

Опис: у щиті — рівносторонні хрести (три, два, один) у три ряди. Нашоломник — хрест. Аналогів виявити не вдалося. Можна навести, як приклад, герб графів Хантингдонів, очевидно, першої креації. Його подано в «Armorial du Hérault Vermandois», що укладався приблизно в 1285–1300 рр. Опис зображення наступний: синє тло, усіяне золотими хрестами[3]. Існування паралельного з графіті герба свідчить про прийнятність у цілому такої геральдичної композиції в XIII ст. Герб має підкреслено християнську символіку, яка слугує доказом того, що він належав одному з рицарів-хрестоносців, які захопили Константинополь 1204 р.

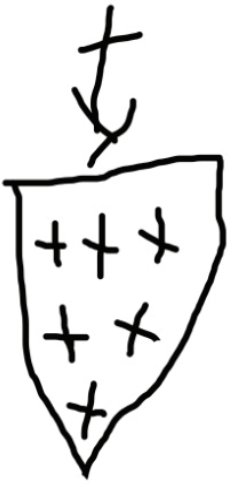

Рис. 1.

Опис: у щиті — правостороння перев'язь, згори на яку накладено навскісний хрест. Аналогів знайти не вдалося. Подібний герб мав Джон де Линдхьорст (John de Lyndhurst), із тією різницею, що хрестів три. Це зображення відоме з гербовника «Rolls of Arms of Edward I (The Galloway Roll)». Колір гербового поля та хрестів — золотий, перев'язі — червоний[4].

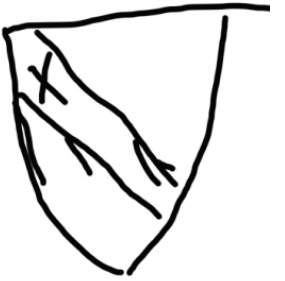

Рис. 2.

Опис: здолу — фортечна стіна. У голові щита — фігура, що нагадує пояс із бляхою. У центрі — фігура у вигляді стріли. Нашоломник — хрест. Аналогів та паралелей знайти не вдалося. Якщо наші міркування правильні, то фігура у вигляді пояса могла тлумачитись, як рицарський пояс — один із атрибутів рицаря. У такому разі, уся композиція, можливо, апелює до історії подвигу, що став причиною посвяти цього хрестоносця (судячи з нашоломної фігури) у рицарі.

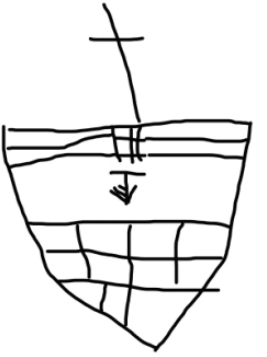

Рис. 3.

Рис. 4.

Опис: у полі щита — фігура, яку слід розцінювати, як монограму. Можна виокремити літери ΘΑΡ. Геральдично праворуч від фігури — семипромінева зірка. У геральдично лівому горішньому куті — слово «ληπαρο». Скоріше за все, воно означає назву острова «**Λιπάρα**» (біля північно-східного берега Сицилії). Над щитом — шолом. Відомо, що Сицилія відігравала важливу роль у середньовічній історії. Вплив на цьому острові норманської та франкської знаті — у часи воїн за Святу землю — перетворив його на один із головних плацдармів.

Слід зауважити, що монограми у Візантії виконували роль середньовічного герба. У них зашифровували імена та посади. Тому не виключено, що цей хрестоносець у такий спосіб перейняв візантійську традицію та оформив її згідно з правилами європейської геральдики. Водночас, це лише підтверджує тезу про те, що монограми у Візантії та рицарські герби сприймалися на одному рівні, хоча належали до двох різних візуалізуючих систем.

Рис. 5.

Опис: у полі щита — фігура. У геральдично лівому горішньому куті — слово «ληπαρο». Скоріше за все, ним позначено назву острова «**Λιπάρα**» (біля північно-східного берега Сицилії). Над щитом — шолом.

Рис. 6.

Опис: у полі щита під титлою — літери «ωι». Поруч із цим зображенням є графіті під титлою «ιω», що означає ім’я Іоанн. Скоріше за все, рицар, котрий намалював цей герб, прагнув позначити своє ім’я, але, не вміючи писати, переплутав послідовність літер. Над щитом — геральдична фігура: перекреслена стріла вістрям догори.

Опис: у щиті — монограма. У геральдично лівому верхньому куті — хрест, символ хрестоносців.

Рис. 7.

Прапори хрестоносців

Човни хрестоносців зображені у великій кількості на стінах Святої Софії. Одні дуже ретельно, інші схематично. Вдивляючись у ці графіті, стає зрозуміло, наскільки потребувало європейське військо під час своїх походів саме флоту. Венеційський дож Енріко Дандоло запропонував учасникам Четвертого хрестового походу орендувати човни за 85 тис. марок сріблом — неймовірну суму на той час. Для рицарів вона була рівнозначною пограбунку. Переправа до Святої землі стала однією з найуспішніших фінансових операцій Венеції. Два зображення човна було деталізовано прапорами з символом хрестоносців — хрестом.

Рис. 8.

Опис: центральний та носовий прапори човна мають зображення рівностороннього хреста — символа хрестоносців.

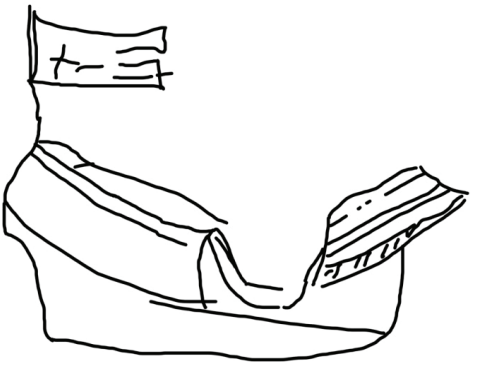

Рис. 9.

Опис: прапор на човні має зображення рівностороннього хреста — символа, яким користувалися хрестоносці.

Гмерки

Гмерки — особисті, родові або корпоративні знаки майстрів, міщан та купців. Гмерки, оформлені в щити (але без нашоломника та корони), представляли собою міщанську геральдику середньовічної Європи. Уживалися вони дуже широко. Від нанесення знака на виріб та будинок до опломбування товарів.

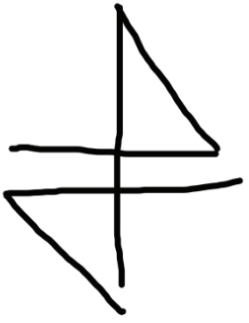

Рис. 10.

Опис: знак у вигляді оберненої й відзеркаленої четвірки. Такий знак 1457 р. використовував торунський патрицій Ян Теуденкус (Jan Teudenkus)[5].

У пізніший час подібний знак зустрічається й на українських землях. У гербовому щиті він представлений на печатці та існує серед гербів українських міщан XVI ст.[6]

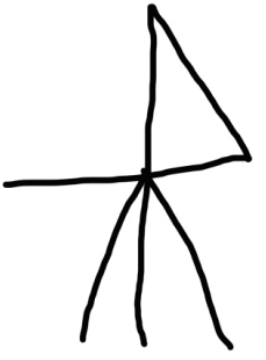

Рис. 11.

Опис: знак у вигляді оберненої четвірки з додаванням двох розгалужень знизу. Подібний гмерк, але з одним розгалуженням, 1422 р. використовував торунський міщанин-патрицій Ян фон дер Мерсхе (Jan von der Mersche)[7] (див. рис. 12.). Цікавий різновид цього ж знака використав 1457 р. мешканець Торуні Ян Руссе (Jan Russe) (див. рис. 13.), котрий, очевидно, мав руське походження[8]. Хоча останнім зна-

ком того ж року користується й вищезгаданий Ян Теуденкус (Jan Teudenkus), що, вірогідно, підтверджує тезу про те, що знаки були не тільки особистими, але й представляли певну купецьку групу.

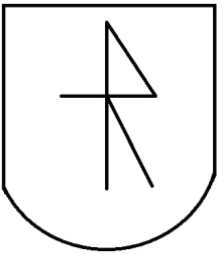

Рис. 12.

Рис. 13.

Рис. 14.

Опис: знак у вигляді перегорнутої четвірки, на яку поставлена літера «N», перехрещена згори на бічній стінці. Аналоги невідомі.

Опис: знак у вигляді перегорнутої четвірки, на яку поставлена монограма «TP». У композицію вписано хрест. Аналоги невідомі.

Рис. 15.

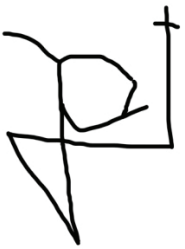

Рис. 16.

Опис: знак у вигляді перегорнутої четвірки, на яку поставлена монограма «TP». У композицію вписано хрест. Повторює описаний вище знак. Накреслений іншою рукою. Аналоги невідомі.

Опис: знак у вигляді «вовчого гака». Подібний гмерк, лише з перекресленою горішньою лінією, використовував 1408 р. Єжи Вайс (Jerzy Wiese)[9].

Рис. 17.

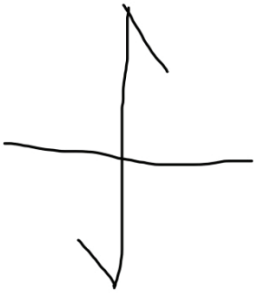

Рис. 18.

Опис: знак у вигляді перекресленого «вовчого гака». Аналоги невідомі.

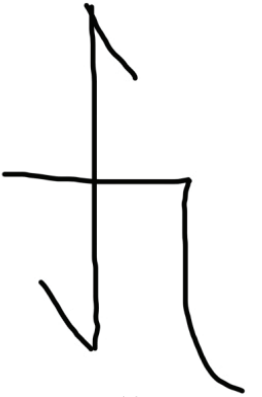

Рис. 19.

Опис: знак у вигляді перекресленого «вовчого гака» з відміткою. Очевидний його зв'язок із попереднім. Подібний за побудовою гмерк мав торунський патриций Генрік Крюгер (Henryk Krüger) 1483 р.[10]

Рис. 20.

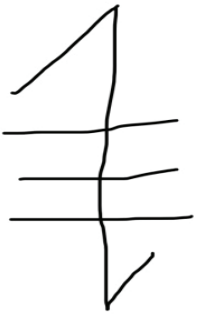

Рис. 21.

Опис: знак у вигляді тричі перекресленого «вовчого гака». Аналоги невідомі.

Рис. 22.

Опис: знак подібний до «вовчого гака», на який згори поставлено хрест. Майже тотожний знак використовував Генріх фон Яугштоффер (Heinrich von Jaugstorffer) — бюргер міста Вінер-Нойштадт (Нижня Австрія). Він фіксується 1395 р. у гербовнику Братства св. Христофора в Арльберзі (Тіроль)[11], який містить понад 900 гербів членів братства, донаторів та почесних відвідувачів. Датами його укладання прийнято вважати 90-і рр. XIV ст. або ж навіть 30-і рр. XV ст.[12]

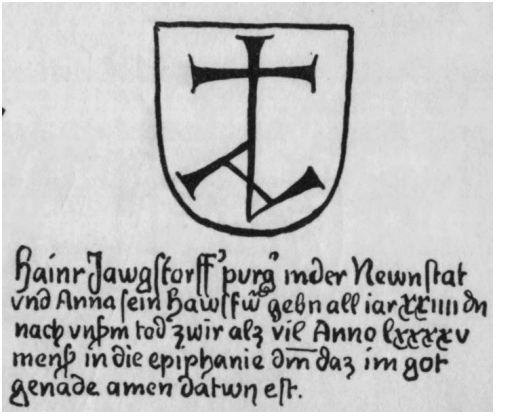

Рис. 23.

Графіті з цим знаком нанесено різними особами мінімум у п’яти місцях.

Опис: знак подібний до «вовчого гака», на який згори поставлено хрест, кожне рамено котрого на кінцях має «Т-подібні завершення». Можливий зв’язок цього зображення з попереднім. Хоча, є доля вірогідності в певній спорідненості зі знаком Ніколаса Ґенгеля (Nikolas Gengel), котрий походив із того ж міста, що й вказаний вище Jaugstorffer — Вінер-Нойштадта[13].

Рис. 24.

Рис. 25.

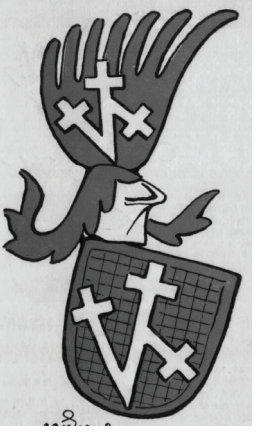

Рис. 26.

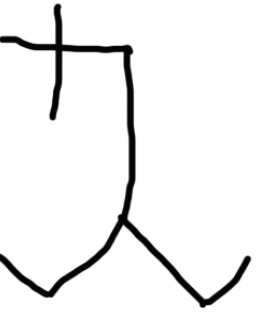

Рис. 27.

Опис: знак у вигляді літери «W», на яку поставлено зламаний хрест. Аналоги невідомі.

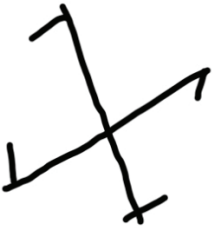

Опис: знак у вигляді двох перехрещених «вовчих гаків». Подібний гмерк 1541 р. використав львівський патрицій Матяш Кашер[14].

Рис. 28.

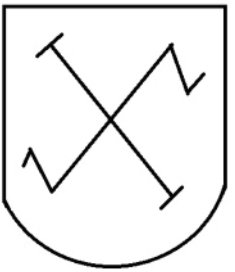

Рис. 29.

Рис. 30.

Опис: знак у вигляді півстріли з приєднаною праворуч літерою «А». Аналоги невідомі.

Опис: знак у вигляді хреста з приєднаною праворуч літерою «Х». Аналоги невідомі.

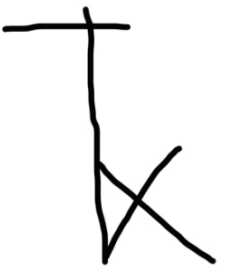

Рис. 31.

Рис. 32.

Опис: знак у вигляді видовженого хреста, що стоїть на «вовчому гаку». Аналоги невідомі.

Рис. 33.

Опис: знак у вигляді перехрещених «вовчих гаків» та з острогом угору, на якому зірка. Аналоги невідомі.

Опис: знак у вигляді триноги з зіркою на острозі. Аналоги невідомі.

Рис. 34.

Рис. 35.

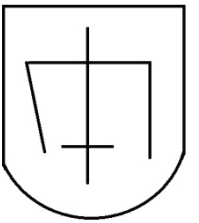

Рис. 36.

Опис: знак у вигляді тризубця з перекресленими острогами донизу. Дещо схожий гмерк використовував Роджер фон дер Біркен (Rodger von der Birken) 1456 р.[15]

Руські герби

Донедавна більшість українських медієвістів заперечували українську (руську) геральдику як таку, що могла існувати раніше XVII ст. Однак відомий історик О. Однороженко довів, що нижньою хронологічною межею вітчизняної геральдики є XIV ст. Проте навіть ця межа, завдячуючи новим підходам до вивчення джерел, очевидно, буде опущена до XII ст.

Під час огляду графіті було зафіксовано три зображення, які можна віднести до української (руської) геральдичної системи XII–XIV ст.

Опис: знак у вигляді літери «W» з «дашком» над центральною рискою. Він знаходиться над графіті, яке залишив «галицький поп» Матвій. Самому напису приділяли достатню увагу в літературі, проте знак до нього не долучали. На нашу ж думку, вони складають єдиний комплекс та датуються XIII ст.

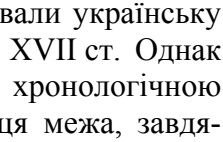

Рис. 37.

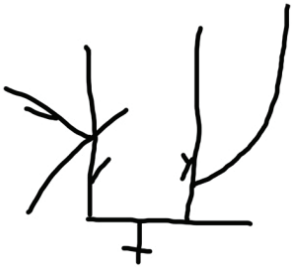

Рис. 38.

Опис: княжий знак Рюриковичів — двозуб. Основа знака перехрещена, бічні стіни мають відгалуження. Знаками з перехрещеною основою користувався Володимир Мономах і, очевидно, його нащадки[16]. Враховуючи, що саме Мономаховичі через династичні шлюби мали найбільші контакти з візантійським двором, не виключаємо приналежність знака комусь із них.

Опис: зображення орла з довгим роздвоєним хвостом. На шиї — літери «СЄ», праворуч від голови — напис «кнѧзь». Над написом намальовано знак. Напис слід читати як слово «князь». Не зрозуміло, чи маємо загальне словосполучення «се князь» або ж «Семен князь». Орел як герб на руських теренах з'являється вже на початку XIII ст. Зокрема, з XIV ст. князі Ямонтовичі-Підберезькі використовували його в себе на гербі[17]. Знак над орлом має аналоги в геральдиці київських володарів — нащадків Володимира Ольгердовича[18]. Особливу подібність знак має до герба Олелька Володимировича (див. рис. 40). Враховуючи цю обставину, можна припустити, що на графіті зображено герб київського князя Семена Олельковича.

Рис. 39.

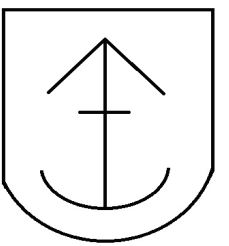

Рис. 40.

Неатрибутовані герби

Опис: знак у вигляді літери Д з нанесеним роком — 1437.

Рис. 41.

Опис: шестипромінева зірка, праворуч від якої — півмісяць.

Рис. 42.

Отже, дослідження графіті Софії Константинопольської дає змогу запровадити до наукового обігу не лише писемні джерела. Європейські та руські герби, залишені на стінах собору мандрівниками, купцями, рицарями та членами офіційних дипломатичних чи конфесійних делегацій, збагачують наші знання з середньовічної геральдики. Подальші студії, сподіваємося, нададуть більше матеріалу саме з руської геральдики.

---

[1] *Артамонов Ю., Гиппиус А., Зайцев И.* Из древнерусской эпиграфики Константинопольской Софии // Ruthenica. — К., 2009. — Т. VIII. — С. 229.

[2] *Корнієнко В.* Методика дослідження графіті на мармурових плитах головного вівтаря Софії Київської // Наукові записки. Збірник праць молодих вчених та аспірантів. — К., 2012. — Т. 24. — С. 19–25.

[3] *Popoff M.* Armorial Vermandois, d'après le manuscript B.N. Fr. 2249 (Documents d'héraldique médiévale). — Paris, 2003 — P. 25.

[4] Galloway Roll / Ed. R.W. Mitchell. — Peebles, 1982. — Tabl. 23.

[5] *Gumowski M.* Herbarz patrycjatu Torunskiego. — Torun, 1970. — Tabl. 4.15.

[6] *Алфьоров О., Однороженко О.* Українські особові печатки XV–XVII ст. за матеріалами київських архівосховищ. — Х., 2008. — № 276.

[7] *Gumowski M.* Op. cit. — Tabl. 2.22.

[8] Ibid. — Tabl. 3.16.

[9] Ibid. — Tabl. 5.8.

[10] Ibid. — Tabl. 2.16.

[11] Die Wappenbuecher vom Arlberg. — Berlin, 1937–1943. — T. 1: Die drei Original-Handschriften von St. Christoph auf dem Arlberg aus den Jahren 1394 bis rund 1430 / Hrgs. O. Hupp. — P. 219.

[12] *Черных А.П.* Гербовники XIV века // Средние века: исследования по истории Средневековья и раннего Нового времени. — М., 2009. — Вып. 70 (1–2). — С. 212–241.

[13] Die Wappenbuecher… — С. 157.

[14] *Łoźiński W.* Patrycyat i mieszczaństwo lwowskie w XVI i XVII wieku. — Lwów, 1892. — S. 386 (№ 37), 390.

[15] *Gumowski M.* Op. cit. — Tabl. 1.10.

[16] *Алфьоров О.* Молівдовули київських князів другої половини XI — кінця XII століття (за матеріалами сфрагістичної колекції О. Шереметьєва) // Сфрагістичний щорічник. — К., 2012. — Вип. 2. — С. 33–35.

[17] *Однороженко О.* Печатка князя Михайла Ямонтовича Підберезького // Тисяча років української печатки. Каталог виставки / Упор. Ю.К. Савчук. — К., 2013. — С. 111.

[18] *Його ж.* Руські королівські, господарські та князівські печатки XIII–XIV ст. — Х., 2009. — С. 281.